

УДК 35.072.22:316.47(477)

О.Г. Стегній, д-р соціол. наук

Інститут соціології НАН України

ФЕНОМЕН ВСЕОХОПЛЮЮЧОЇ КОРУМПОВАНOSTI В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТVІ

Всеохоплююча корупція розглядається як різновид соціогенного ризику, який є водночас новим соціальним феноменом сучасного українського суспільства. Подібне тлумачення всеохоплюючої корупції зумовлює логіку запропонованого соціологічного аналізу, викладену в даній публікації.

Ключові слова: корупція, соціогенний ризик, тіньові відносини, негативні солідарності.

Поняття "ризик" є багатозначним і вживається соціологами як для опису соціальної реальності, так і для побудови певної теоретичної перспективи. В літературі виокремлюють два великих напрями інтерпретації ризику як соціального феномену: реалістичний та соціокультурний підхід. Перший з них розглядає ризик як об'єктивний факт, який можливо пізнати і оцінити незалежно від соціальних процесів і культурного середовища. На противагу цьому, в соціокультурному напрямі головна увага приділяється саме соціальному і культурному контекстові, в рамках яких ризик сприймається і стає предметом суспільного обговорення. При цьому в другому напрямі умовно виокремлюють три підходи – культурно-символічний, розвинений М.Дуглас і її колегами, теорію "суспільства ризику" У.Бека і Е.Гіденса та "калькулятивної раціональності" М.Фуко.

Будь-яке соціологічне поняття пов'язане з теоретичною орієнтацією соціального дослідника і в кінцевому результаті залежить від науково-дослідницької програми, в якій він працює. У нашому випадку поняття "ризик" розглядається як можливість дії відповідного соціального суб'єкта, в ролі якого можуть виступати всі індивідуальні й колективні соціальні актори, котрі приймають рішення, тоді як об'єктом є соціальні актори, які відчувають на собі наслідки прийняття цих рішень.

Невизначеність виступає як середовище виникнення ризику, а відтак посилення її може стимулювати масштабність і серйозність наслідків ризику. З точки зору В.Зубкова, ризик зростає мірою унеможливлення досягнення мети з одночасним посиленням невизначеності стосовно шляхів цього досягнення й ціни помилки.

Наявність або відсутність аналогів рішень для розв'язання існуючих ризикових ситуацій дає підстави говорити про ординарні й неординарні ризики. Якщо в доіндустріальному суспільстві існували традиційні ризики, то за індустріальної доби виникають передумови для технологічних ризиків. Останні виникають у результаті колективних рішень або як наслідок акумуляції значної кількості дій окремих соціальних акторів. Особливість нових ризиків полягає також і в тому, що вони не можуть бути об'єктом безпосередніх спостережень з огляду на їх комплексну сутність. Через це вказані ризики, як правило, є невизначеними, а наслідки їх мало-прогнозованими.

Трансформація пострадянського суспільства створила умови для посилення ступеня небезпеки соціального ризику, диференціації його типів. Соціальний ризик розуміється як соціальна ситуація з негативними наслідками для статусу індивіда, що виявляється через погіршення рівня і якості його життєдіяльності. Зазначена трансформація поклала початок низці деструктивних процесів, які загострили всі труднощі перехідного періоду. В умовах прискорення соціетальних змін, зростання соціальної напруженості і збільшення кількості людей, які підпадають під соціальний ризик виникла соціальна проблема посилення інтенсивності прояву ризиків у соціальній сфері сучасного українського суспільства.

Реалії розвитку пострадянського суспільства об'єктивно вимагали розширення концепції ризиків. Аналіз періоду соціальної трансформації уможливив виокремлення (О.Яницький) нових типів ризиків: "геополітичні ризики", зумовлені характером усвідомлення соціальним актором свого місця у соціально-екологічній системі, починаючи від місцевого, локального рівня і аж до загальнонаціонального; ризики, що ґрунтуються у світогляді людини, її ціннісних орієнтаціях. У річищі нашого дослідження це насамперед ризики неадекватного сприйняття суспільними акторами динамічних соціальних змін, що призводить до кризи самоідентифікації та самореалізації; ризики "соціальної динаміки", зумовлені динамічними змінами, деградацією або розпадом соціальних систем; "ризики контексту/середовища", породжувані функціонуванням соціоекосистеми (за визначенням О.Яницького, "техно-біо-соціальними структурами"); ідеологічні й політичні ризики, насамперед доктрини переходу українського суспільства до нової пострадянської моделі [1, с. 19–26].

У пострадянському соціальному просторі, окремим фрагментом якого є Україна, виник феномен системної або всеохоплюючої корумпованості, що підірвав процес легітимізації нових соціальних інститутів.

Поміж різноманітних тлумачень поняття корупції я обираю визначення Палмера, який трактує це явище як "використання суспільних функцій в особистих цілях"[2].

Сам по собі феномен корупції не є новим для нашого суспільства, оскільки в радянському суспільстві, за вагомості неформальної економіки і родинних зв'язків, неспроможності держави захищати базові права пересічних громадян, тіньова економічна угода виконувала відповідну компенсаторну функцію.

Проте масштаб поширення корупції, її якісне зміщення від інструмента вирішення проблем "маленької людини" до заподіяння значних системних збитків державі, міжнародний тиск¹ на українське керівництво з вимогою вести активну боротьбу (а не імітувати її) проти цього негативного явища дозволяють нам говорити про всеохоплюючу корумпованість як про новий соціальний феномен.

За масштабом поширення розрізняють осередкову і системну, або всеохоплюючу, корупцію, а за місцем у процесі вироблення та реалізації політики виокремлюють звичайну бюрократичну і політичну корупцію.

Осередкова корупція притаманна розвиненим країнам, в яких чиновник інколи дозволяє собі ігнорувати норми діючого законодавства на власну користь. Проте жорсткі фіскальні заходи дозволяють "локалізувати" такі випадки і, як мінімум, звільняти таких чиновників без подальшого права займати керівні посади в органах державної влади.

Системна, або всеохоплююча, корупція є одним із способів існування держави, оскільки така корупція сприймається всім суспільством – від пересічних громадян (для вирішення своїх повсякденних проблем) до представників вищих органів державної влади, які мають необмежений доступ до державних фінансових ресурсів, використовуючи їх для досягнення власної політичної стабільності і збагачення². У цьому сенсі така корупція створює передумови для приватизації держави³.

"Прозора корупція" являє собою крайній прояв системної/всеохоплюючої корупції, оскільки характеризується відвертим цинізмом чиновників,

¹ За умов глобалізації світового політичного простору і неможливості України вести цілковито самостійну лінію на міжнародній політичній арені (на відміну від колишнього СРСР і сьогоденної Росії), відчутної залежності від зовнішніх фінансових запозичень міжнародних банківських установ, декларування принципу багатовекторності зовнішньої політики, український істеблішмент вимушений враховувати реакцію міжнародної спільноти на власний курс внутрішньої політики.

² Таке визначення системної корупції дав Стіан Крістенсен в 2003 р., будучи представником берлінського представництва "Transparency International", який відповідав за країни СНД.

³ Яскравим підтвердженням існування такої корупції є оприлюднення відомим громадським російським діячем Олексієм Навальним документів, складених російською державною компанією "Транснефть", яка будувала першу чергу нафтопроводу Східний Сибір – Тихий океан. Згідно з цими документами під час спорудження нафтопроводу з державної казни вкрали чотири мільярди доларів США, або по 35 доларів з кишені кожного повнолітнього росіянина [3].

насамперед суддів, які відкрито ігнорують норми діючого законодавства, діючи за принципом "узаконення незаконного"⁴.

Вважається, що *політична корупція* притаманна стадії вироблення політики (прийняття політичних рішень, створення "правил гри"), тоді як *бюрократична* – стадії імплементації політики, реалізації відповідних рішень.

Запровадження цього критерію зумовлюється відмінностями в характері політичних (нормативна діяльність) і бюрократичних (адміністративно-розпорядницька діяльність) функцій. Так, суб'єкти політичної корупції можуть використовувати владу для встановлення правових норм, які відповідають їхнім приватним інтересам, корупційні ж дії суб'єктів бюрократичної корупції є порушенням установлених норм і правил.

Політична і бюрократична корупція можуть існувати як окремо одна від одної, так і перебувати у функціональному зв'язку. Такий зв'язок виникає тоді, коли бюрократична корупція стає елементом "піраміди вилучення", створеної шляхом політично корупційних дій, коли має місце акумуляція дрібних хабарів на верхівці корупційної схеми.

Ми можемо зробити кілька припущень щодо типологізації даного виду соціогенного ризику з огляду на складність розуміння самої природи нових соціальних феноменів, коли мова йде про окремий український соціум у пострадянський період його розвитку.

Можна принципово погодитися з Є.Головахою щодо кардинальних відмінностей для перспектив розвитку сучасного українського суспільства у разі віднесення всеохоплюючої корумпованості або до кумулятивного, або минулого/періодичного феномену. У першому випадку результатом подальших соціальних трансформацій може стати не побудова розвинутої демократичної системи, а створення злочинно організованої держави, готової до сприймання тоталітарної ідеології, тоді як у другому випадку надмірне поширення корупції має зникнути разом із залишками тоталітарної організації суспільства, а відтак з'являться передумови для демократичного розвитку пострадянського українського суспільства.

Значний інтерес дослідників до проблеми масштабів поширення корупції та проникнення цього явища в надзвичайно різні сфери життя сучасного українського суспільства підтверджується численними вітчизняними і закордонними дослідженнями⁵. Згідно з останніми дослідженнями міжнародної

⁴ Своєрідним case-study може слугувати дослідження історії будівництва Торгово-офісного центру в Києві на розі вулиць Б.Хмельницького і Пушкінської, безпосередньо над підземною станцією метрополітену. Це будівництво свідчить, наскільки могутнім може бути корупційний зв'язок між інвестором, чиновниками і суддями в сучасній Україні. Понад шість років київська громадськість виступає проти цього будівництва, в якому порушені державні будівельні і санітарні норми, норми пожежної безпеки, норми будівництва метрополітену, закон про охорону культурної спадщини, проте воно триває.

⁵ Про поширеність вітчизняних таких досліджень наразі можна судити на підставі "Бази даних досліджень з проблеми корупції в Україні", створеної для підтримки незалежного громадського

організації "Transparency International" Україна є однією з найбільш корумпованих країн у світі⁶.

Можна стверджувати, що феномен всеохоплюючої корумпованості став системоутворюючим в українському суспільстві останніх десятиліть. Тому минущість або періодичність системоутворюючих феноменів є передумовою руйнації і самої соціальної системи. Звідси особливий інтерес соціальних дослідників до цього феномену сучасного українського суспільства.

За пострадянський період відбувається перехід від системи "блату" як довгострокових економічних взаємовідносин і принципу "можу дістати" (за наявності дефіциту багатьох товарів) до системи всеохоплюючої корупції з базовим принципом "узаконення незаконного" як дзеркала повсякденного життя "аморальної більшості" (Є. Головаха). Причому на перший план виходить саме фінансова спроможність оплатити послуги тих, хто "може вирішити питання" в багатьох сферах, – від медицини (надання фіктивних необхідних довідок), сфери освіти (отримання фіктивних необхідних дипломів) до судових органів (звільнення від кримінальної відповідальності).

При цьому можна погодитись з Абель Полезе, що більшість досліджень щодо корупції зосереджені виключно на кількісному аспекті цього явища, не беручи до уваги його якість. Ідеться про відмінність дій, які завдають збитків державі, від дій, які допомагають людям вижити в умовах відсутності держави [4, с. 53].

Відтак можна говорити про певний поділ на дві істотні розбіжності у феномені всеохоплюючої корупції: як необхідний індивідуальний інструмент вирішення нагальних своїх потреб, захисту інтересів та систематичне заподіяння збитків державним інститутам і, відповідно, суспільству в цілому.

У першому випадку йдеться про хабарі як один з дієвих інструментів позитивного вирішення питань, пов'язаних з дотриманням законних прав у різноманітних випадках повсякденного життя: присвоєння групи інвалідності, яка справді відповідає стану хвороби; надання статусу постраждалого від стихійного лиха або техногенної катастрофи з відповідним розміром компен-

---

моніторингу <http://www.kiis.com.ua/cordb/index.php>, а також численних проектів, які з різних причин не увійшли до цієї Бази. Як приклад можна навести спільний проект Ради Європи та Європейського Союзу "Підтримка належного урядування: проект протидії корупції в Україні (UPAC)" <http://dif.org.ua/ua/press/hjk>; проект Центру Разумкова "Політична корупція в Україні: стан і шляхи протидії" <http://www.razumkov.org.ua/ukr/journal.php?y=2009&cat=150>. За даними національного репрезентативного опитування 2700 респондентів, проведеного Центром соціальних і маркетингових досліджень "СОЦИС" у листопаді 2010 р., 79 відсотків опитаних визнали, що корупція в Україні "дуже сильно поширена".

⁶ Згідно зі звітом щодо рівня корупції у світі "Барометр глобальної корупції – 2009", Україна посіла останню сходинку серед країн СНД. <http://www.pravda.com.ua/news/2009/06/3/3994507/> Останнє дослідження за 2010 р. зафіксувало незначні позитивні зрушення, які не вплинули на загальну ситуацію з корупцією в Україні. З показником в 2,4 бала (з 10 можливих) наша країна посіла 134-е місце за рівнем корупції серед 178 країн світу в рейтингу за 2010 р. <http://www.bukovina.biz.ua/news/11612>

саційних виплат і пільг; просування в черзі пільговиків на отримання комунального житла; отримання дефіцитних і нерідко дорогих ліків для пільгових категорій населення. І цей перелік можна продовжити.

У більшості державних секторів сучасної української економіки держава не в змозі відігравати роль розподільника благ. Лібералізація окремих секторів не супроводжувалася створенням справедливих контролюючих органів, а динаміка економічного життя і цін не супроводжувалася відповідним зростанням заробітної плати насамперед для працівників бюджетної сфери. Як зауважує А.Полезе, державний службовець в Україні не отримує достатньо реальних благ від держави і тому у нього є два виходи: "вийти з гри або збільшити свої доходи, занурившись у круговерть залежностей і обмінів"[4, с. 64]. Тож такі трансакції він схильний розглядати, скоріш, у термінах обміну на рівні примітивного суспільства, ніж як корупцію.

При цьому окремо слід згадати про подарунки, які можуть розглядатися як добровільна вдячність за сприяння у вирішенні різних питань. В останньому випадку немає підстав розглядати ці дії як прояв корупції, оскільки відсутній примус. Істотна відмінність між подарунком і хабаром вимагає нового визначення для того, щоб позначити її контекстуальну значимість. Абель Позезе пропонує інтерпретувати деякі схеми корупції як дещо проміжне між обміном подарунками і хабаром⁷, що, на його думку, є основним видом трансакції для виживання в сучасному українському суспільстві. Такі трансакції мають історичне підґрунтя і пов'язані з усім періодом радянської історії.

Проте, на відміну від радянського часу, має місце зміщення акцентів з хабарництва/подарунків для подолання бездіяльності бюрократії на поширення всеохоплюючої корупції по всій вертикалі органів державної влади. Остання завдає державі значних збитків і тим самим істотно гальмує поступальний соціально-економічний розвиток усього українського суспільства.

Саме це зміщення і є предметом даного розгляду. Тут насамперед варто виокремити такі зловживання, як різноманітні злочинні схеми з витрачанням бюджетних коштів; видача фіктивних документів (дозволів, ліцензій, довідок, дипломів); втручання в судові рішення, винесення виправдувальних вироків; політична корупція; порушення режиму перетинання державного кордону та махінації в імпортно-експортних операціях (контрабанда, несплата або сплата не в повному обсязі мита за підакцизні товари).

Не зустрічаючи реальної протидії, *політична корупція* з девіантної поведінки поступово стала нормою стосунків у державних і політичних колах України. Проведене Центром Разумкова дослідження свідчить, що в системі влади утворилися "*ієрархічні корупційні піраміди*" і "*замкнені корупційні цикли*", до яких залучені представники різних владних інститутів [5, с. 1]. Перед-

⁷Для цього він вживає англomовний неологізм "brift" як похідне скорочення від словосполучення "bribe&gift" (хабар і подарунок).

умовою всеохоплюючої політичної корупції є діяльність найбільш потужних фінансово-промислових груп та структур тіньової економіки, які мають достатні ресурси для тіньового фінансування політики і такого ж впливу на сучасну українську владу.

Як зазначають автори вищезгаданого дослідження, в сучасній Україні створився "повний корупційний цикл", за якого вилучені шляхом застосування корупційних схем публічні і приватні ресурси спрямовуються на збереження та/або розширення влади суб'єктів політичної корупції. Такий цикл виникає тоді, коли влада слугує меті здобуття багатства, а багатство – утриманню або розширенню владних повноважень.

Сучасний перебіг подій навколо набуття чинності пакетом законів про боротьбу з корупцією, які наша країна розробляє відповідно до своїх міжнародних зобов'язань⁸, переконливо демонструє боротьбу чиновників проти боротьби з корупцією серед чиновників.

Під тиском міжнародних зобов'язань і через бажання отримати доступ до фінансових ресурсів МВФ адміністрація В.Януковича створила на початку 2010 р. Національний антикорупційний комітет, але ще в грудні цього ж року не існувало положення про його діяльність і повноваження.

За даними джерела інформаційно-аналітичного тижневика "Дзеркало тижня", Міністерство юстиції України блокує доопрацювання антикорупційного пакета із суто політичних міркувань [6]. Чиновники відверто бояться набрання чинності нормами про обов'язкове декларування витрат своїх сімей. Саме ця принципова норма, лобійована групою держав Ради Європи проти корупції (ГРЕКО), є головною перешкодою на шляху модернізації антикорупційного законодавства.

Усеохоплюючу корупцію в пострадянському українському суспільстві доцільно розглядати як похідну криміналізації масової свідомості, а також результат виникнення домінуючого культурно-антропологічного типу – "людини Кризи", що "відтворює ситуацію загальної кризи, за якої звичним способом існування є не життя, а виживання"[7, р. 263]. Як наслідок, відбувається інституціоналізація соціогенного ризику в повсякденному житті, значного поширення набула девіація поведінки щодо ризик-рефлексії реальних та потенційних небезпек. Потреба пошуку коштів штовхає "людину Кризи" на вандалізм і створення аварійних ситуацій із можливими негативними наслідками як для довкілля, так і для здоров'я людей.

Концепція ризику включає в себе два елементи: оцінка ризику і керування ним [8, с. 51–59]. Оцінка ризику – це аналіз причин виникнення і масштабів його вияву в конкретній ситуації; керування ризиком – аналіз ризикової

⁸ Ці зобов'язання Україна взяла під час вступу до групи країн – членів Ради Європи з боротьби з корупцією (GRECO). 11 червня 2009 р. Верховна Рада прийняла пакет законів з боротьби з корупцією, внесений попереднім президентом В.Ющенком. Народні депутати під різними приводами двічі переносили вступ їх у силу.

ситуації і розроблення рішень (у формі правових актів), спрямованих на зменшення ризику. Керування ризиком базується на економічному й техніко-економічному аналізі, а також на праві. Оцінка ризику не містить жодних соціальних або економічних елементів, однак при використанні оцінок його необхідно зважати на те, як населення реагує на реальні або можливі види ризику. Особливість суспільства соціогенних ризиків саме й полягає в тому, що в такому суспільстві високою є межа припустимості (прийнятності) ризику на противагу сучасному західному суспільству.

Ризик настає тоді, коли кількість потенційних негативних наслідків може перевищити кількість потенційних позитивних наслідків. У такому разі соціологія має справу з ризиком як подією (фактом), тоді як потрібно аналізувати насамперед соціальні умови, за яких виникнення ризику є найвирогіднішим і, відповідно, максимально зосередити зусилля дослідників на його попередженні або мінімізації. На перший план виходить аналіз трьох типів систем, які виробляють ризики в сучасному суспільстві: природні, технологічні і соціальні.

Вельми перспективним у дослідженні всеохоплюючої корумпованості є методологія поетапного соціологічного пізнання соціальних феноменів. Соціальний феномен, як слушно зауважує Є. Головаха, є узагальненою назвою для всього різноманіття, що досліджується в соціальному світі [9, с. 12]. Відтак, соціальний феномен цілком правомірно трактувати як аспект соціальної дійсності, який безпосередньо спостерігає соціолог. Вибір дослідження того чи іншого соціального феномену пов'язаний з реальною можливістю його виявлення в соціальній дійсності та необхідного його систематичного спостереження. Тому першою гіпотезою на шляху соціологічного дослідження певного соціального феномену є допущення про можливість систематичного спостереження. Ініціальна стадія пов'язана зі звичайним спостереженням, що дозволяє "запідозрити" факт існування даного соціального феномену, і саме ця підозра є початковою науковою гіпотезою, яка потребує для свого підтвердження застосування певних методів соціологічного дослідження. В цьому сенсі правомірно стверджувати, що будь-яке соціологічне дослідження на його ініціальній стадії ґрунтується на звичайному спостереженні й аналізі повсякденного соціального досвіду.

Така гіпотеза дозволяє відокремити реальний феномен від уявного, ілюзорного, а визначивши його, сформулювати гіпотезу на наступному рівні пізнання, коли йдеться вже не про безпосереднє спостереження, а про факти, які відкривають шлях до теоретичної інтерпретації. За підтвердженою гіпотезою про факт іде гіпотеза про існування тенденції як усталеного відтворювання соціального феномену, його відносної темпоральної інваріантності. Четверта гіпотеза повинна перемістити соціальний феномен з часового контексту в просторовий, оскільки необхідно розглянути гіпотези щодо сутнісних зв'язків, які утворюють внутрішній простір феномену, його структуру

і зовнішній простір, під яким розуміється система сутнісних зв'язків з іншими соціальними феноменами. Наведена багатократна ієрархічна гіпотетико-дедуктивна процедура, на думку Є.Головахи, і відрізняє соціологічне пізнання від пізнавальних процедур природничих наук.

Перша гіпотеза про можливість систематичного спостереження феномену всеохоплюючої корумпованості. Соціальна дійсність сучасного українського суспільства "аморальної більшості" свідчить, що корумпованість неможливо усунути із соціального життя, вона укорінена в нашому суспільстві і певною мірою соціально допустима. Сприймання корупції та її "прийняття" є не психологічною, а соціальною проблемою: людина чинить у відповідності до очікувань, які пред'являють до неї її референтні групи.

Як всеохоплююча корумпованість конструюється у вигляді соціальних фактів? (Гіпотеза другого рівня.)

Поширення всеохоплюючої корумпованості в Україні відбувається за умов, коли, як справедливо зазначає В.Степаненко, в нашій країні державний інтерес навіть віддалено не узгоджений із суспільним інтересом, хоча "державна може й повинна бути інституційною формою реалізації саме суспільного інтересу"[10, с. 18].

Для дослідження феномену всеохоплюючої корумпованості важливим є аналіз соціального контексту (гіпотеза третього рівня), в якому вони виникають та функціонують. Перехід від державних моральних стандартів до суб'єктивних, що відбувається в пострадянській Україні, вимагає розгляду всіх особливостей такого суспільства. З точки зору Гірца, це відповідає антропологічному методу, оскільки він вважає контекстуалізацію феномена сутністю етнографічного дослідження [11]. У свою чергу А.Полезе пропонує поняття контекстуальної моралі, яке "могло б полегшити розуміння уявлень місцевих жителів про деякі трансакції, що їх засуджують у західній моралі – котру часто подають як об'єктивну, але при цьому забувають, що участь у згаданих трансакціях за реалій України найчастіше є не справою вибору, а необхідною" [4, с. 55–56].

У цьому зв'язку доцільно повернутися до комуністичної організації радянського суспільства та його наслідків для сучасного посттоталітарного українського суспільства. Й.Хейзінга розглядає комуністичний режим як одну з форм соціальної патології – специфічну соціопатію, яка виникає в дезорганізованому і послабленому соціумі під впливом хворобливого ідеологічного "вірусу" – ідеї досягнення загальної рівності шляхом насильницького знищення приватної власності і придушення спротиву власників [12, с. 266]. Теперішній кризовий стан суспільної психології багато в чому зумовлений важкістю перенесеної "соціальної хвороби", хоча основною причиною того, що процес реабілітації затягнувся, є помилковий вибір засобів відновлення нормальних соціальних функцій, насамперед в економічній сфері.

Закономірним наслідком руйнування традиційних структур і механізмів соціальної інтеграції, насамперед ідеології, моральних і правових норм, є зростаюче масове відчуження. Як справедливо зазначає Є. Головаха, саме в умовах посткомуністичного розвитку суспільства і виникнення нової держави відбувається тотальне руйнування традиційних соціально-регулятивних механізмів [13, с. 15].

Коли руйнується стара ціннісно-нормативна система, а формування нової не завершено, виникає стан аномії, який знаходить відображення у свідомості і поведінці людей, які втрачають тверду соціальну опору і відчувають відторгненість від теперішнього і невпевненість у майбутньому. Порушення узгодженості соціальної взаємодії в умовах кардинальної зміни принципів суспільної організації призводить до виникнення нових соціальних феноменів, зокрема феномену всеохоплюючої корумпованості.

Аналіз зв'язку феномену всеохоплюючої корумпованості з іншими соціальними феноменами не охоплює всієї їхньої різноманітності та чисельності (гіпотеза четвертого рівня). Головна мета такого аналізу полягає передусім у фіксації такого зв'язку та виокремленні тих соціальних феноменів, які мають вирішальне значення для існування всеохоплюючої корумпованості.

Йдеться про зв'язок насамперед з такими соціальними феноменами, як: нееквівалентний соціальний обмін; демодернізація; тотальна тінізація соціальної практики; негативні солідарності; структура політичних можливостей.

Феномен всеохоплюючої корупції пов'язаний з таким феноменом посткомуністичного суспільства, як *нееквівалентний соціальний обмін*, пов'язаний з виникненням в стислі часові рамки нових соціальних груп. Останні претендують на питому частку соціального престижу і впливу і як наслідок, в суспільстві відбувається істотний перерозподіл влади і власності. Представники нових соціальних груп, які складають очевидну меншість, найбільш підготовлені до життя в нестабільному соціумі. При цьому має місце збільшення такого компонента соціальної структури, як чиновники, корумпованість яких в умовах соціальної нестабільності перехідного періоду тільки зросла. Як результат, більшість громадян отримує від суспільства менше реального внеску, а нова меншість, навпаки, більше. Порушуючи принцип еквівалентного обміну, ця меншість "реагує на тотальну аномію активним зневажанням формальних законів, використанням їх невизначеності для отримання максимальної особистої і кланової вигоди, а "більшість, що прогнала" – пасивною зневагою до законів і тотальною недовірою до основних соціально-політичних структур і інститутів" [13, с. 17]. За умов критично малого рівня довіри населення до органів державної влади та фактичного визнання їх відсторонення від інтересів простих громадян в сучасному українському суспільстві виникла прірва між формальною легальністю і реальною легітимністю влади.

СУСПІЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ: міждисциплінарний аспект

Основними рисами *демодернізації* виступають периферійність, ресурсозалежність і тіньовий характер економіки. Демодернізація означає "тінізацію" не тільки виробництва, але й суспільства, тобто формування в ньому піраміди тіньових суб'єктів. "Тінь", за словами О.Яницького, означає "деформацію всієї соціальної тканини суспільства"[14, с. 55]. В українському, як і російському, суспільстві має місце деінституціоналізація теоретичної соціології, оскільки "соціологи боролися за ринок, але ринок елімінував соціологію" [15, с. 65].

Із соціологічної точки зору демодернізація характеризується поглибленим соціальним розшаруванням, прогресуючим зубожінням більшості населення, формуванням прошарку "нових бідних", звідси зростання чисельності груп ризику (безробітні, особи без постійного місця проживання, безпритульні діти тощо) і соціального "дна" взагалі. Відсутня вертикальна мобільність, ротація кадрів, за роки реформ не склався середній клас. Професійна структура українського суспільства продовжує бути "ранньоіндустріальною".

У політичному сенсі демодернізація виявляється в зростанні панування виконавчої влади над представницькою і судовою.

На сучасному етапі свого розвитку українське суспільство, за влучним висловом Є.Головахи, "аморальної більшості" підійшло до тієї межі, коли норма і відхилення від неї, норма і патологія не тільки все більше взаємно проникають, але й міняються місцями. Те, що у свідомості багатьох все ще вважається патологією, стає нормою. Оскільки переважна більшість українського суспільства вважає, що "тінь" є нормою, то здоровий глузд означає виживання будь-якою ціною, а поняття загального суспільного блага, соціального захисту, громадянських прав і свобод просто зазнають руйнації.

Тіньові відносини, корупція і кримінал є неминучими складовими соціальної динаміки будь-якого суспільства, але головне питання полягає в тому, яким чином суспільство реагує на них. У країнах, соціальний порядок яких ґрунтується на моралі і праві, суспільство намагається мінімізувати подібні негативні явища. На противагу цьому в суспільстві соціогенних ризиків більшість вважає нормою такого роду порушення.

Тотальна тінізація соціальної практики являє собою єдину мережу, яка охопила сьогодні практично всі сфери суспільного буття, включно з економікою, і всі групи самодіяльного населення країни. Головним винуватцем відтворення тіньових відносин є держава і її бюрократичний апарат, що насамперед стосується неефективної системи оподаткування. Загальна тінізація за своєю сутністю є формуванням нового соціального порядку: з економічного порядку вона поступово перетворюється на "правовий" (панування силового порядку) і, поширюючись в інших неекономічних сферах – освіта, побутове і медичне обслуговування – стає власне соціетальною, тобто загальною.

Тіньовий порядок має примусовий і репресивний характер, оскільки такий порядок "виступає як у кримінальних цілях створена і кримінально організована система безпеки для "своїх" [14, с. 60]. У термінах ризикології, суспільство соціогенних ризиків є по суті всеохоплюючим ринком "дозволів на правопорушення" [16, с. 131–135]. При цьому тіньовий порядок не гарантує захисту громадян від криміналу та інших ризиків. Всезагальна тінізація соціальних відносин означає всебічну невизначеність і беззахисність. Замість розподілу гілок влади, притаманних демократичному суспільству, на тіньовому ринку "такі поняття, як забезпечення безпеки і загроза безпеці, можуть бути пов'язані з діяльністю одних і тих самих суб'єктів" [16, с. 126–130]. Якщо в демократичному суспільстві ринок є одним з ключових елементів загального соціального порядку, то в тіньовому суспільстві ринок перетворюється на мережу особистих зв'язків, спрямованих на задоволення приватних або корпоративних інтересів.

В умовах України розбіжність між суспільством ризику і суспільством соціогенних ризиків полягає у тому, що в першому випадку існує вибір між законним і кримінальним бізнесом, чесною і нечесною грою, тоді як у другому – це вибір між різними видами тіні. Соціальним каркасом тіньового порядку є неформальні зв'язки і відносини. Тіньова неформальність є ресурсом індивідуального виживання в середовищі загальної криміналізації і тіні. Процес інституціоналізації тіні супроводжується деінституціоналізацією держави і її функцій, оскільки право перетворюється на товар, яким монополюно володіють державні і місцеві чиновники і, як наслідок, держава як правовий інститут приватизується апаратом чиновників.

Тіньові відносини формують *негативні солідарності* як спільноти людей з протилежними статусами та інтересами, які проте вимушені підтримувати одні одних з метою самозбереження і виживання, тобто виконують функцію своєрідного інструмента тіньової безпеки для захисту від ризиків середовища. Типовим прикладом є приховування в різних сферах виробництва своїх прибутків керівним складом разом із підлеглими, втягуючи останніх в тіньову солідарну діяльність. Такого роду солідарність має ознаки криміналу і характеризується примусом, відсутністю свободи вибору.

Виникненню негативних солідарностей сприяють інструменти загальної політичної мобілізації, які використовують політична еліта України. Це насамперед нагнітання страху перед сконструйованим політичним супротивником, за якого відбувається зростання відповідних негативних емоцій електорату, його поділу на "своїх" та "чужих", використання екзистенційної недовіри частини виборців до інститутів державної влади. Використання такого інструмента мобілізації є ознакою архаїзації політичного процесу, контроль меншості над більшістю, вилучення вини і відповідальності з легальних практик і, як наслідок, деморалізація політичного процесу.

Негативні солідарності ґрунтуються на сумнівах, недовірі, запереченні і побудовані на балансі "терпіння і протесту"[17, с. 168] і тому є одним з чинників збереження ризикогенних соціальних систем. Такого роду солідарності виглядають привабливими для пересічних громадян, оскільки звільняють їх від відповідальності перед суспільством.

Поняття *структури політичних можливостей* широко використовується в західній соціологічній літературі [18]. Проте про структуру політичних можливостей можна говорити лише тоді, коли публічно репрезентовані різноманітні політичні сили, існують усталені загальні правила політичного життя, наявність у політичних акторів легітимних джерел ресурсів та легальних способів їх мобілізації. В умовах західної демократії мобілізація сил і ресурсів з метою розширення структури політичних можливостей є актом вільного волевиявлення, тоді як в умовах сучасного українського суспільства такий вибір є істотно обмеженим. Заданість вибору пояснюється безальтернативністю ситуації або можливістю вибору між поганим і дуже поганим. При нагоді можемо згадати одну з мотивацій електорального вибору, яку вітчизняні соціологи і політологи закладають в альтернативи відповідей респондентів протягом доволі тривалого часу: "*Обрав цього кандидата/ партію, аби не було гірше*".

Про обмеженість політичних можливостей говорить і сучасний стан українського громадянського суспільства, в якому виокремлюються три компоненти. Першу складають наближені до влади ("кишенькова громадськість"), які безпосередньо обслуговують правлячу еліту. Мова іде про неурядові організації, які є виконавцями державних замовлень, а також громадські об'єднання, покликані підтримувати інтереси цієї еліти. Яскравий приклад існування цього сегмента громадянського суспільства знаходимо у формуванні різних громадських форумів та об'єднань під час виборчих кампаній до українського парламенту або обрання глави держави, місцевих органів влади. Другий компонент складають залежні від фінансової підтримки міжнародних донорів і національних фондів. Такими є більшість недержавних аналітичних центрів України, значна частина громадських екологічних організацій, які мають статус національних. І нарешті до третього компонента входять залежні від місцевої влади, а тому найбільш обмежені у своїх політичних і соціальних можливостях.

Таким чином, наведена методологія поетапного соціологічного пізнання соціальних феноменів дозволяє нам у першому наближенні дослідити саме соціальні передумови виникнення всеохоплюючої корумпованості як різновиду соціогенних ризиків, охопити соціологічні теорії сприймання ризику, які зводяться до трьох положень: знання-незнання про ризик; особисте ставлення до ризику та соціальні характеристики індивідів.

1. Яницкий О.Н. Экологическое движение и контекст: становление гражданского общества в посттоталитарной среде // Социологические исследования. – 1992. – № 12. – С. 19–26.
2. Palmer L. Bureaucratic Corruption and its Remedies / Clark, Michael (ed.) Corruption: Cases, Consequences and Control. – New York : St. Martin's Press, 1983.
3. Коберник К. Украсть по-русски / К. Коберник // Корреспондент. – 2010. – 3 дек. – С. 20–23.
4. Полезе Абель. Дослідження різної природи незаконних трансакцій в Україні / Абель Полезе // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 3. – С. 53.
5. Політична корупція в Україні: суб'єкти, прояви, проблеми протидії // Національна безпека і оборона. – 2009. – № 7.
6. Бутусов Ю. Лавринович каструє боротьбу з корупцією – через конфлікт інтересів? / Ю. Бутусов // Дзеркало тижня. – 2010. – 4 груд.
7. Beck U. Die Risikogesellschaft / U. Beck. – Frankfurt a.M., 1986. – P. 263.
8. Хоружая Т.А. Методы оценки экологической опасности / Т.А. Хоружая. – М., 1998. – С. 51–59.
9. Головаха Є. Соціологічне знання: специфіка, критерії науковості і перспектива розвитку / Є. Головаха // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 1.
10. Степаненко В. Соціологічна концепція громадянського суспільства в пострадянському контексті / В. Степаненко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С.18.
11. Geertz C. The Interpretation of Cultures / C. Geertz. – New York : Basic Books, 1973.
12. Хейзинга Й. Homo Ludens. В тени завтрашнього дня / Й. Хейзинга. – М. : Прогресс, 1992. – С. 266.
13. Головаха Е. Трансформирующееся общество. Опыт социологического мониторинга в Украине / Е.Головаха. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1996. – С. 15 .
14. Яницкий О.Н. Социология риска / О.Н. Яницкий. – С. 55.
15. Рывкина Р. В. Драма времени / Р. Рывкина. – М. : Дело, 2001. – 65.
16. Клямкин И.М. Теневая Россия. Экономико-социологическое исследование / И.М. Клямкин, Л.М. Тимофеев. – М. : РГГУ, 2000.
17. Левада Ю. От мнений к пониманию : социол. очерки 1993–2000 / Ю. Левада. – М. : Моск. школа полит. исслед., 2000
18. Tarrow S. Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics / S. Tarrow. – Cambridge : Cambridge University Press, 1988.

Додатковий список літератури

1. Janickij O.N. Jekologicheskoe dvizhenie i kontekst: stanovlenie grazhdanskogo obwestva v posttotalitarnoj srede // Sociologicheskie issledovanija. – 1992. – № 12. – S.19–26. [in Russian]
2. Palmer L. Bureaucratic Corruption and its Remedies / Clark, Michael (ed.) Corruption: Cases, Consequences and Control. – New York : St. Martin's Press, 1983.
3. Kobernik K. Ukrašt' po-russki // Korrespondent. – 2010. – 3 dekab. – S. 20–23. [in Russian]
4. Poleze Abel'. Doslidzhennja riznoi' pryrody nezakonnyh transakcij v Ukrai'ni / Abel' Poleze // Sociologija: teorija, metody, marketyng. – 2010. – № 3. – S. 53. [in Ukrainian]
5. Politychna korupcija v Ukrai'ni: sub'jekty, projavy, problemy protydii' // Nacional'na bezpeka i oborona. — 2009. – № 7. [in Ukrainian]
6. Butusov Ju. Lavrynovych kastruje borot'bu z korupcijeju – cherez konflikt interesiv? / Ju. Butusov // Dzerkalo tyzhnja. – 2010. – 4 grud. [in Ukrainian]
7. Beck U. Die Risikogesellschaft / U. Beck. – Frankfurt a.M., 1986. – P. 263.
8. Horuzhaja T.A. Metody ocenki jekologicheskoi opasnosti / T.A. Horuzhaja. – M., 1998. – S. 51–59. [in Russian]
9. Golovaha Je. Sociologichne znannja: specyfika, kryterii' naukovosti i perspektyva rozvytku / Je. Golovaha // Sociologija: teorija, metody, marketyng. – 2004. – № 1. [in Ukrainian]
10. Stepanenko V. Sociologichna koncepcija gromadjans'kogo suspil'stva v postradjans'komu konteksti / V. Stepanenko // Sociologija: teorija, metody, marketyng. – 2000. – № 3. – S.18. [in Ukrainian]
11. Geertz C. The Interpretation of Cultures / C. Geertz. – New York : Basic Books, 1973.
12. Хейзинга Й. Homo Ludens. В тени завтрашнего дня / Й. Хейзинга. – М. : Прогресс, 1992.– С. 266.
13. Golovaha E. Transformirujuweesja obwestvo. Opyt sociologicheskogo monitoringa v Ukraine / E.Golovaha. — K. : In-t sociologii NAN Ukrainy, 1996. – S. 15 . [in Russian]
14. Janickij O.N. Sociologija riska / O.N. Janickij. – S. 55. [in Russian]
15. Ryvkina R. V. Drama vremeni / R. Ryvkina. – M. : Delo, 2001. – 65. [in Russian]
16. Kljamkin I.M. Tenevaja Rossija. Jekonomiko-sociologicheskoe issledovanie / I.M. Kljamkin, L.M. Timofeev. – M. : RGGU, 2000. [in Russian]
17. Levada Ju. Ot mnenij k ponimaniju : sociol. ocherki 1993–2000 / Ju. Levada. – M. : Mosk. shkola polit. issled., 2000 [in Russian]
18. Tarrow S. Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics / S. Tarrow. – Cambridge : Cambridge University Press, 1988.

А.Г. Стегний, д-р соиол. наук

**ФЕНОМЕН ВСЕОХВАТЫВАЮЩЕЙ КОРРУМПИРОВАННОСТИ
В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ**

Всеохватывающая коррупция рассматривается как разновидность социогенного риска, являющегося одновременно новым социальным феноменом современного украинского общества. Такое толкование всеохватывающей коррупции обуславливает логику предложенного социологического анализа, представленную в данной публикации.

Ключевые слова: коррупция, социогенный риск, теневые отношения, негативные солидарности.

Stegniy O.G., doctor of sociological sciences

**THE PHENOMENON OF THE OVERALL CORRUPTION IN MODERN
UKRAINIAN SOCIETY**

Overall corruption is considered as a kind of sociogenic risk, which is also a new social phenomena of the modern Ukrainian society. Such interpretation of the overall corruption causes the logic of the proposed sociological analysis contained in this publication.

Key words: corruption, sociogenic risk, shadow relationships, negative solidarity.